

พุทธพาณิชย์ในสถาบันพระพุทธศาสนา*

BUDDHIST COMMERCIALIZATION IN BUDDHIST INSTITUTIONS

พระครูใบฎีกาทวีศักดิ์ ใต้ศรีโคตร

Phrakhrubadika Taveesak Taisrikhot

ส่งสุข ภาแก้ว

Songsuk Phakeaw

พัชรีย์ สายบุญเย็น

Patcharee Saiboonyuan

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Loei Buddhist college, Thailand

E-mail: tarpae2102@hotmail.com

บทคัดย่อ

จากกระแสโลกาภิวัตน์ภายใต้ระบบทุนนิยม หลักคิดการผลิตเพื่อแสวงหากำไรและผลประโยชน์ โดยใช้เงินเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนสินค้า แม้แต่ความคิดความเชื่อในศาสนาที่ถูกแลกเปลี่ยนความศรัทธาผ่านเงินตรา พุทธพาณิชย์ มีวิธีการในการสร้างคุณค่าและความต้องการให้กับผู้ที่มีความเชื่อและศรัทธา การบริการพุทธพาณิชย์ที่มีประสิทธิภาพจะนำมาซึ่งรายได้อย่างมากมาย แต่การนำเอาความเชื่อทางพุทธศาสนามาแปรเป็นสินค้าบนฐานของอิทธิปาฏิหาริย์สร้างผลกระทบที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงการเข้าใจทุกข์

พัฒนาการของพุทธพาณิชย์เริ่มจากพระเครื่องที่ปรากฏในสังคมไทย ในยุคต้นการกำเนิดพระเครื่องมีพัฒนาการจากพุทธธรรม พระเครื่องหรือพระพิมพ์ในยุคนี้จึงโดดเด่นด้าน “พุทธธรรม” ยุคต่อมาก็คือการมองพระเครื่องในแง่ “พุทธคุณ” เช่น ความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ พระเครื่องจึงเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องรางของขลังที่มีไว้เพื่อปลุกขวัญกำลังใจสู้รบยามสงคราม ต่อมายุคที่นิยมพระเครื่องเป็นเรื่อง “พุทธศิลป์” ความนิยมนี้ในราชสมัยปลายรัชกาลที่ 4 จัดว่าพระเครื่องโดดเด่นในด้านพุทธศิลป์มากที่สุดเห็นได้จากความนิยมและเก็บสะสมไว้เป็นสมบัติส่วนตัว ในยุคปัจจุบันที่โดดเด่นชัดเจนที่สุดก็คือ “พุทธพาณิชย์” พุทธพาณิชย์จะมีวิธีการในการสร้างคุณค่า และความต้องการให้กับรูปแบบสินค้าและบริการ ความเชื่อทางพุทธศาสนาแปรเป็นสินค้าบนฐานของอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งก็ย่อมที่จะสร้างผลกระทบที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงการเข้าใจทุกข์และแนวทางในการดับทุกข์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ในปัจจุบัน อนาคต และประโยชน์สูงสุดของพุทธธรรม

คำสำคัญ: พุทธพาณิชย์, สถาบัน, พระพุทธศาสนา

* Received 1 July 2020; Revised 25 September 2020; Accepted 31 October 2020

Abstract

From the global trend, under the main parent system, thinking of producing for the benefit and the benefit of using money as medium. In the middle of the exchange of words, thoughts, beliefs, beliefs in religions that have been exchanged through the Buddhist code of commerce, there are methods for creating and writing. What to those who have faith and faith in the Phutthaphanich's services, which is effective will bring a lot of income. But the introduction of Buddhist beliefs and transformed them into products on the basis of miracles,

Creating a just way for the attainment of the understanding of Phutthaphanich, starting with the amulet that in Thai society in the origin of the amulet has been developed from the Buddha Dharma, the amulet or the Dharma in this era. Excellent in the "Phutthakhun", the later era is looking at the amulet in the sense of "Buddhism" such as the belief in the supernatural. Came to warn the morale of fighting during the war. Later, the era of popular amulets is the subject of "Buddhism Arts". Popularity around the end of the 4th, held that the amulet was the most outstanding in the Phutthaphanich arts, as evidenced by its popularity and collection. Accumulated as a personal treasure in the era at present, the most obvious is Buddhism is a method of creating games and a need for the form of goods and services. Buddhist traditions are the base of religious beliefs. It's hard to make that impact. Understanding the Phutthaphanich and approaches to quenching puzzles according to the teachings of not before present benefits and the best interests of Buddhism.

Keywords: Phutthaphanich, Institute, Buddhism

บทนำ

“พุทธพาณิชย์” เป็นกระบวนการค้าขายความเชื่อและความศรัทธาในพุทธศาสนาโดยใช้วัตถุหรือสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือพระรัตนตรัยมาเป็นเครื่องมือสร้างรายได้แสวงหาผลประโยชน์ในทางพาณิชย์ กล่าวคือเป็นการใช้เงินเพื่อแสดงออกซึ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนิกชนกับพุทธศาสนา ที่บ่งบอกถึงความใกล้ชิดและลักษณะความสัมพันธ์ที่มีร่วมกัน ผ่านกิจกรรมหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การเช่าบูชาพระเครื่อง พระบูชา การทำบุญ พระพุทธรูปปาง ประจำวันเกิด การสักการะพระพุทธรูปด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ทอง ที่ทางวัด

จัดบริการไว้ให้ เป็นต้น ถูมองว่าเป็นกิจกรรมหรือกระบวนการที่อาศัยช่องทางความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพื่อการแสวงหาผลประโยชน์ในทางพาณิชย์ทุกรูปแบบ โดยส่วนหนึ่งเกิดจากปัญหาความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนใน ลัทธิธรรม ซึ่งส่งผลต่อการปฏิบัติที่ผิดไปจากแนวทางคำสอน เช่น การรับบริจาคเงินหรือปัจจัยจากญาติโยมผู้มีจิตศรัทธาเพื่อสมทบทุนสร้างสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัวัด โดยเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นและไม่เหมาะสมกับสมณะวิสัย หรือเพื่อการนำไปใช้ในวัตถุประสงค์อื่นที่ขัดต่อหลักพระธรรมวินัย แล้วมาเป็นข้ออ้างหรือเหตุผลในการทำกิจกรรม หรือที่เรียกว่าเป็นการ “ขายความเชื่อ” ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ซึ่งพุทธพาณิชย์เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นในทุกสถาบันทางศาสนาในประเทศ ถือเป็นศูนย์กลางดึงดูดศรัทธาจากญาติโยมให้มาทำบุญใช้บริการกิจกรรมต่าง ๆ ภายในวัด

นอกจากนี้ยังมีเรื่องของบุญหรือการทำบุญมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการค้าขายความเชื่อดังกล่าวจนอาจมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของช่องทางการขายบุญไปด้วยการจัดงานบุญตามเทศกาลต่าง ๆ งานเทศกาลประจำปีมีสการปิดทอง พิธีไหว้ครู โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดหารายได้เข้าวัดและนำไปใช้ในกิจการทั้งในเชิงสาธารณะและเชิงปัจเจกบุคคล ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้จัดอยู่บนพื้นฐานเรื่องบุญในพุทธศาสนา เพราะวัดถือเป็นแหล่งสร้างบุญ และเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนซื้อขายบุญ (ภณกุล ภาควรรณคดี, 2555)

บทความนี้ เขียนจากเอกสารวิชาการ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพุทธพาณิชย์ มีวัตถุประสงค์ที่เพื่อฉายภาพให้เห็นกระบวนการเกิดพุทธพาณิชย์และรูปแบบและวิธีการทางธุรกิจของพุทธพาณิชย์ที่เกิดขึ้นในสถาบันพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความขยายตัวอย่างต่อเนื่องทั้งในเรื่องรูปแบบและวิธีการรูปแบบที่ปรากฏในปัจจุบันที่ไม่ได้จำกัดอยู่ในความหมายเพียงการเช่าบูชาพระเครื่อง พระบูชา เครื่องรางของขลัง วัตถุมงคลดังเช่นในอดีต การพิจารณาสภาพเศรษฐกิจและสังคมทำให้เข้าใจได้ถึงความเป็นด้านการเงิน ของสถาบันทางพระพุทธศาสนาเพื่อสนับสนุนกิจกรรมตามความคาดหวังของสังคมปัจจุบัน

ความหมายของพุทธพาณิชย์

พุทธพาณิชย์ คือ กระบวนการค้าขายความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนา โดยใช้วัตถุหรือสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสร้างรายได้ แสวงหาผลประโยชน์ในทางพาณิชย์ เป็นการใช้เงินเพื่อแสดงออกซึ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกชนกับพระพุทธศาสนา หนึ่งในลักษณะความสัมพันธ์ที่มีร่วมกันนั้นก็คือการเช่าบูชาพระเครื่องและพระพุทธรูป (สงคราม สุเทพากุล, 2556) พระเครื่องจึงกลายเป็นสินค้าอย่างหนึ่งของศาสนวัตถุในสายตาของคนภายนอกที่มองปรากฏการณ์การซื้อขายแลกเปลี่ยนเช่าพระเครื่องนี้ว่าเป็น “พุทธพาณิชย์”

ตามรากศัพท์ที่มีแนวทางจากพุทธศาสตร์ พุทธพาณิชย์จะเป็นเพียงการค้าที่อาศัยหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนามาหาผลประโยชน์ การนำพุทธธรรมไปใช้ในการดำเนินธุรกิจในด้านต่าง ๆ (วัชรระ งามจิตรเจริญ, 2552) ด้วยสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้เรื่องการทำบุญกลายเป็นสิ่งที่เสริมสร้างค่านิยมที่ผิดไปจากหลักคำสอน โดยสามารถสังเกตจากข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในปัจจุบันที่การทำบุญถูกเน้นหนักไปที่การบริจาคเงิน บริจาควัตถุ เป็นการดำเนินการภายใต้แนวคิดที่ว่า “กำลังทรัพย์มาก ได้บุญมาก” (ภณกุล ภาควณวรรกิตต์, 2555) เป็นลักษณะของการซื้อขายตามวิถีแห่งสังคมบริโภคนิยม ซึ่งบ่งบอกถึงความคับแคบในจิตใจของคนในยุคปัจจุบันที่ทำบุญแบบเห็นแก่ตัว มองเรื่องบุญเป็นปัจเจกนิยมเป็นการทำเพื่อตัวเองมากกว่าผู้อื่น มุ่งที่ความต้องการส่วนตนเป็นหลัก กล่าวคือต้องการทำบุญเพื่อเสริมสร้างอำนาจ วาสนา บารมีและความสำเร็จให้กับตัวเอง พุทธศาสนิกชนไทยยึดถือปฏิบัติแนวทางนี้อย่างเป็นเรื่องปกติ มันจึงเป็นเพียงเปลือกนอกที่ห่อหุ้มพระพุทธศาสนาทำให้ไม่สามารถเข้าถึงแก่นแท้ของหลักพุทธศาสนาได้

คำว่า “พุทธพาณิชย์” มาจากคำว่า “พุทธ” ซึ่งหมายถึง พระพุทธศาสนา กับคำว่า “พาณิชย์” อันแปลว่า การค้า “พุทธพาณิชย์” รวมแปลความได้ว่า “การค้าที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา” รวมแปลความได้ว่า การค้าที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ในปัจจุบันมีกิจกรรมที่เข้าข่ายตามนิยามหลายรูปแบบ ทั้งที่ดำเนินไปโดยพระสงฆ์ ขรราวาส หน่วยงานสถาบัน องค์กรต่าง ๆ โดยที่พุทธศาสนิกชนเข้าใจผิดว่า พระสงฆ์ไม่ควรมายุ่งเกี่ยวกับเรื่องการทำมาค้าขายหรือการแสวงหาเงินตราเพื่อผลกำไร อันเป็นกิจกรรมทางโลกที่มักมีผู้อธิบายว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์ ขัดต่อสมณสาธูปผิดพระวินัยวัดอุ้มงคลหรือเครื่องรางของขลัง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมานานคู่กับมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์มีสัญชาตญาณของความกลัว จึงพยายามแสวงหาที่พึ่ง ที่ยึดเหนี่ยวให้กับตนเอง เมื่อตนเอง มีความเชื่อต่อสิ่งใดก็ให้ความนับถือบูชาต่อสิ่งนั้น ๆ ส่อมาจึงได้วิวัฒนาการความเชื่อไปตามความ เจริญของมนุษยชาติ จึงได้มีการคิดดัดแปลงสิ่งต่าง ๆ ให้เกิดเป็น “เครื่องรางของขลังหรือวัตถุมงคล” (วีรยุทธ เกิดในมงคล, 2560)

ส่วนคำว่า “วัตถุมงคล” ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันส่วนหนึ่งหมายถึง “พระเครื่อง” (ศรีศักร วัลลิโภคม, 2527) และถือว่าการเกิดพระเครื่องเป็นการนำเอาสิ่งที่เป็นพุทธคุณเข้าผสมผสานกับความเชื่อที่เป็นไสยศาสตร์ทำให้กลายเป็นวัตถุสำเร็จรูปที่รวมของบรรดาของขลังทั้งหมดให้อยู่ในวัตถุเดียวกันหรือเรียกอีกอย่างว่า “เครื่องราง”

ราชบัณฑิตยสถาน บัญญัติไว้ว่า เครื่องราง หมายถึง ของนับถือที่ป้องกันอันตรายเป็นของที่มนุษย์สร้างขึ้นและเชื่อว่ามียุทธปาฏิหารย์ สามารถลดอันตรายให้เกิดสิ่งที่ต้องการได้ เช่น ความอยู่ยงคงกระพัน มีเสน่ห์ มีโชคลาภ แคล้วคลาด เป็นต้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525)

พระราชมุนี (ประยูร ปยุตโต) ให้ความหมายของวัตถุมงคลไว้ว่า (Mangalavatihu) amulet, talisman :fetish; luck piece: charm ; good charm) วัตถุมงคล ได้แก่ เครื่องราง

และหรือยันต์ สิ่งที่คุณนับถือโดยปราศจากเหตุผล, เหริยญนำโชค, เครื่องรางของขลังและสิ่งที่น่าโชคดีมาให้ ดังนั้นวัตถุในความหมายของพระราชมุนี จึงมีความหมายที่ครอบคลุมทั้งพระเครื่อง และเครื่องรางของขลังทุกชนิด (พระราชมุนี (ประยูร ปยุตโต), 2538)

กระบวนการเกิดพุทธพาณิชย์

มูลเหตุของการที่ทำให้มนุษย์แสวงหาที่พึ่งพิงและคิดสร้างสรรค์ลัทธิหรือศาสนาขึ้นมา และธรรมชาติแท้ ๆ ของมนุษย์ต้องการสิ่งหล่อเลี้ยงจิตวิญญาณ เนื่องจากปัญหาของการดำเนินชีวิต บางครั้งไม่สามารถจะเอาชนะธรรมชาติได้ หรือบางที่มีปัญหาสุขภาพอาจต้องการหมอ ต้องการวิทยาศาสตร์ แต่เมื่อพ้นขอบเขตที่หมอหรือวิทยาศาสตร์จะช่วยให้ สิ่งเดียวที่จะพึ่งพิงได้ก็คือศาสนานั้นเอง (ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, 2552) มนุษย์จึงคิดแสวงหาที่พึ่งแนวความคิดเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ อาจทำให้เกิดความไม่เข้าใจในเรื่องที่พบเจอ เช่น ความยากจน เศรษฐกิจที่บีบคั้นไม่สามารถจะช่วยเหลือตนเอง หรือไม่อาจแก้ไขปัญหาค่าได้ฝนตก น้ำท่วมหนัก หรือฝนแล้งจนพืชพันธุ์แห้งตาย จึงได้พากันคาดการณ์เอาว่ามีอำนาจบางอย่างที่บันดาลให้เป็นไป จึงได้พากันหาหนทางขอความช่วยเหลือจากอำนาจลี้ลับ เมื่อมนุษย์มีความต้องการที่พึ่งพิง เริ่มต้นจากสิ่งมองไม่เห็นที่เหนือธรรมชาติ มาสู่ธรรมชาติ และพัฒนาการจนกระทั่งในยุคของศาสนาเกิดขึ้น ในพระพุทธศาสนาคือพระรัตนตรัย ได้แก่ พุทธ ธรรม รัตน และสังฆรัตน เป็นที่พึ่งสูงสุด และต่อมาก็เริ่มจะสร้างสิ่งแทนใจเพื่อจดหมายให้คนได้ใกล้ชิดพระรัตนตรัย ต่อมาเมื่อวิวัฒนาการทางศาสนามีรูปแบบการปฏิบัติในกายต่าง ๆ เกิดขึ้นมาก ทำให้มีแรงกระตุ้นในการสร้างสิ่งยึดเหนี่ยวหรือเป็นวัตถุมงคลประเภทต่าง ๆ

คติการสร้างพระเครื่องในยุคแรก ๆ คือสมัยทวารวดีมีการพบจารึกคาถา เย ธมมา ทำให้มองเห็นภาพของการนับถือพระพุทธศาสนาที่เน้นการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น การสร้างพระพิมพ์จึงเป็นเจตนาบริสุทธิ์ ได้แก่เจตนาเพื่อสืบทอดคำสอนพระพุทธศาสนา (บุศรา สว่างศรี, 2549) พระพิมพ์จึงถูกเรียกว่าเป็นปูชนียวัตถุทางพระพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นมามากมายในดินแดนทั่วทุกสถานที่มั่งร่อรอยวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนานั้นเอง ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระเครื่องที่มีความโดดเด่นด้านพุทธธรรมจึงเกิดขึ้นในยุคแรกของการสร้างพระพิมพ์

จุดเริ่มต้นพุทธพาณิชย์มาจากการสร้างพระเครื่อง ในยุคแรกการสร้างพระเครื่องเกิดจากคติความเชื่อด้วยเจตนาที่จะสืบอายุพระพุทธศาสนา ลักษณะเป็นการสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจ ให้ความรู้สึกปลอดภัยในชีวิต (ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์, 2555) ในยุคนี้การสร้างพระเครื่องจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นในรูปแบบของ “พุทธคุณ” มีความโดดเด่นมากยิ่งขึ้นที่เกิดจากคติความเชื่อ ศรัทธา วัลลิโกคม กล่าวว่า ความเชื่อเป็นสิ่งที่ทำให้มีความมั่นใจ และมีกำลังใจขึ้น ถ้าหากขาดสิ่งเหล่านี้เสียแล้วก็ไม่อาจทำอะไรให้บรรลุเป้าหมายที่ดีได้ ต่อมาได้กลายเป็นการสร้างพระเครื่องเพื่อหาเงินจุดเริ่มต้นของการใช้เงิน (ศรีศักร วัลลิ

โคม, 2527) ในส่วนของพระเครื่องนี้เริ่มปรากฏขึ้นเมื่อพระเครื่องเป็นสิ่งที่มีความต้องการเพื่อสะสม ความนิยมและชื่นชอบในพุทธศิลปะและพุทธคุณด้าน ๆ ต่าง เป็นปัจจัยนำมาสู่การสะสมแลกเปลี่ยนและซื้อขายในเวลาต่อมา ทำให้ถูกมองว่าการสร้างพระเครื่องได้ใช้รากฐานความศรัทธาเดิมในสังคมเป็นทางไปสู่ธุรกิจที่มีผลประโยชน์ทางการตลาดเข้ามาเกี่ยวข้องเกิดผลกระทบในแง่ความเป็นพระพุทธรูปศาสนา (บุศรา สว่างศรี, 2549) เมื่อการซื้อขายพระเครื่องเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอิทธิพลของสื่อที่ทำให้เกิดความนิยมแพร่ขยายไปอย่างกว้างขวางซึ่งผลกระทบจากการขยายตัวของวงการพระเครื่องดังกล่าวนี้จึงแปรเปลี่ยนไปในเชิงพุทธพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบซึ่งมีองค์ประกอบหลักที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มผู้สร้าง กลุ่มนักขาย และกลุ่มผู้เช่าซื้อ ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้กลายเป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อพระพุทธรูปศาสนาจนเป็นที่มาของคำว่า “พุทธพาณิชย์” (ชายนันท์ ภาววิมล, 2537)

ในสมัยสงครามโลกเกิดขึ้นผู้คนมีความหวาดกลัวต่อภัยสงคราม ไม่ว่าจะเป็นพลเรือนหรือทหารต่างก็ได้พากันแสวงหาวัตถุมงคลไว้เป็นเครื่องป้องกันตัว ในส่วนราชการก็ยังสร้างวัตถุมงคลแจกจ่ายปลอบขวัญประชาชน เช่น การสร้างพระพุทธรูปชินราช รุ่นอินโดจีน ออกแจกจ่ายตั้งแต่พุทธศักราช 2485 โดยมีมุ่งหมายให้เป็นเครื่องคุ้มกันภัย ส่วนท่านเกจิอาจารย์ต่าง ๆ ก็ได้จัดสร้างตะกรุด แหวน ผ้ายันต์พระเครื่องขึ้นมาแจกให้ประชาชนทั่วไป กระบวนการพุทธพาณิชย์จึงค่อย ๆ ก่อตัวขึ้น ดังนี้

1. มีการประชาสัมพันธ์อย่างครึกโครม โดยจะมีเป้าหมายเพื่อให้ได้จตุปัจจัยมาเป็นทุนรอนในการก่อสร้างศาสนสถานบ้าง สาธารณสถานทั่วไปบ้าง โดยจะมีการกำหนดราคาต่างวดไว้ชัดเจน

2. จะมีคณะบุคคลหรือกลุ่มคนที่มองเห็นประโยชน์เข้ามาร่วมสร้าง โดยตอนแรกอาจจะเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิด และต่อมาก็จะมีนายทุนเข้ามาดำเนินการหรือออกเงินเป็นค่าใช้จ่ายทุกอย่างแล้วก็จะมีการแบ่งปัน หรือไม่ก็ใช้กรรมวิธีฉ้อฉลปลอมวัตถุมงคลซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด

จึงเห็นได้ว่ากระบวนการพุทธพาณิชย์เริ่มจะมีพัฒนาการขึ้นมาเมื่อสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และผู้คนที่หันมานิยมสะสม แสวงหาเครื่องราง ของขลัง พระเครื่อง วัตถุมงคลต่าง ๆ จึงทำให้มีขบวนการจัดสร้างออกมา เพราะมองเห็นว่าการให้คนทำบุญตามกำลังศรัทธาค่อนและเมื่อมีความต้องการสูงของที่คนอยากได้หมด หรือเหลือน้อยก็ทำให้เกิดช่องทางการซื้อขาย “พุทธพาณิชย์” จึงเกิดขึ้น อันเป็นระบบของการนำวัตถุมงคลที่สร้างขึ้นในพระพุทธรูปศาสนา และด้วยความต้องการของคน แล้วได้มีการกำหนดราคาซื้อขาย แลกเปลี่ยนกันในลักษณะ เหมือนกับเป็นสินค้าตัวหนึ่งไปในที่สุด

ปัจจุบันนี้ ในกระแสสังคมที่กำลังเติบโตด้วยธุรกิจการซื้อขายวัตถุมงคลอย่างจริงจัง โดยมีสาเหตุที่สำคัญ คือการมุ่งหวังผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในวัด และการมุ่งหวังผลประโยชน์ของ

พวกนักเลงพระ หรือนักค้าวัตถุมงคลที่ทำมาหากินด้วยการสร้าง การจำหน่ายพระเครื่อง และด้วยสภาพเศรษฐกิจที่ไม่อาจหาอาชีพอื่นทำ หรือไม่มีวิธีการหาเงินด้วยวิธีอื่น จึงมีการทำพุทธพาณิชย์เพื่อหารายได้มาสนองความต้องการภายในครอบครัว ในเวลาเดียวกันวัดต่าง ๆ ก็ได้แข่งขันกันหาเงินมาเป็นค่าใช้จ่ายภายในวัด การปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนา และด้วยจุดประสงค์อื่น ๆ จึงทำให้ต้องสร้างวัตถุมงคลจำหน่าย โดยมีการทำโฆษณา ประกาศให้จับจอง มีการสมนาคุณพิเศษ วิธีการที่วัดบางแห่งใช้เพื่อให้มีผลด้านการจำหน่าย อาทิเช่นนิมนต์พระเกจิอาจารย์ที่มีชื่อเสียงมาร่วมพิธีปลุกเสก โฆษณาชวนเชื่อถึงอิทธิฤทธิ์พิเศษ เช่น ขณะหล่อพระมีฟ้าผ่า บล็อกแตก หลังกาโบสถ์ทะเล เป็นต้น หรือสร้างสถานการณ์ สร้างข่าวขึ้นมาให้น่าเชื่อถือ เช่น ทดลองแล้วยิงปืนไม่เข้า รถยนต์ชนเหล็กไม่เป็นอะไร ฯลฯ ส่วนบรรดาพุทธศาสนิกชนเมื่อได้ทราบข่าวยิ่งเกิดความศรัทธา คนส่วนใหญ่ก็มักจะแตกตื่นไปตามกระแสที่เกิดขึ้นมา ทำให้ลงทุนไปจับจอง หรือซัดซื้อแม้ว่าราคาจะสูงก็ตาม แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการค้าขายความเชื่อ (ภณกุล ภาควรรณคดี, 2555) ได้แก่

1. พุทธพาณิชย์ คือ กระบวนการค้าขายความเชื่อและความศรัทธาในพุทธศาสนาโดยใช้วัตถุหรือสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือพระรัตนตรัยมาเป็นเครื่องมือสร้างรายได้แสวงหาผลประโยชน์ในทางพาณิชย์ กล่าวคือเป็นการใช้เงินเพื่อแสดงออกซึ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนิกชนกับพุทธศาสนา ที่บ่งบอกถึงความใกล้ชิดและลักษณะความสัมพันธ์ที่มีร่วมกันผ่านกิจกรรมหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การเช่าบูชาพระเครื่อง พระบูชา การทำบุญพระพุทธรูปปางประจำวันเกิด การสักการะพระพุทธรูปด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ทอง ที่ทางวัดจัดบริการไว้ให้ เป็นต้น

2. โสยพาณิชย์ คือ กระบวนการค้าขายความเชื่อความศรัทธาทางไสยศาสตร์ เพื่อเสริมสร้างขวัญและกำลังใจ สร้างความมั่นใจให้เกิดขึ้นกับชีวิต เช่น การใช้เงินเพื่อเข้าร่วมพิธีกรรม การลงนะหน้าทองจันทรมหาเสน่ห์ การเจิมแป้นะเมตตามหามงคล การอาบน้ำคั้นเพ็ญ การสวดนพเคราะห์ สะเดาะเคราะห์เสริมชะตา บารมี หรือแม้กระทั่งการใช้จ่ายซื้อเครื่องรางของขลัง วัตถุ หรือสัญลักษณ์ทางไสยศาสตร์ เพื่อป้องกันสิ่งไม่ดีแคล้วคลาดปลอดภัย เสริมสิริมงคลเมตตามหานิยม เจริญรุ่งเรือง เช่น กุมารทอง วัวธนูตำรับหลวงพ่อดุล มงคลวัตถุสิ่งเมตตามหาบารมี เป็นต้น

3. บุญพาณิชย์ คือ กระบวนการค้าบุญหรือการใช้จ่ายเงินเพื่อเป็นสื่อในการแลกเปลี่ยนซื้อ - ขายบุญ สะสมบุญ อุทิศผลบุญกุศลให้กับผู้ล่วงลับ ภายใต้รูปแบบและเจตนาทางธุรกิจ โดยกระทำการผ่านผู้ให้บริการและผู้ใช้บริการ (บุญ) ที่ต่างยอมรับปฏิบัติตามเงื่อนไขและวิธีการเพื่อให้ได้มาซึ่งบุญตามความเชื่อนั้น

ความศรัทธากับพาณิชย์ในปัจจุบันธุรกิจการทำบุญถือว่าได้รับความนิยมอย่างมากในสังคมไทย จะพบว่า 'วัด' หลายแห่ง มีการจัดกิจกรรมทำบุญไว้หลากหลายรูปแบบเพื่อให้

'พุทธศาสนิกชน' เลือกทำได้ตามความต้องการ ซึ่งในกิจกรรมต่าง ๆ มีการจัดเตรียมอุปกรณ์เครื่องไหว้ สักการบูชา ขอพร ไร่ให้พร้อมสรรพ 'พุทธศาสนิกชน' ไม่ต้องเสียเวลาไปจัดซื้อมาจากที่ไหน และดูเหมือนว่า การจัดกิจกรรมทำบุญลักษณะนี้ ปฏิบัติสืบต่อเนื่องกันมาจนกลายเป็นเรื่องปกติ ซึ่งแม้จะเสี่ยงวิพากษ์วิจารณ์จากคนในสังคมว่า เป็นเรื่องที่เหมาะสม มองภาพ 'วัด' ในเชิงลบว่าใช้ความเชื่อและความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อพุทธศาสนา มาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ผ่านกิจกรรมทางศาสนาต่าง ๆ แต่กิจกรรมเหล่านี้ ก็ยังคงมีอยู่ต่อไปไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง ยิ่งเป็นวัดที่มีขนาดใหญ่ กิจกรรมทำบุญก็ดูเหมือนจะยิ่งหลากหลายมากขึ้นไปอีก นอกจากนั้นยังมีเรื่องของบุญหรือการทำบุญมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการค้าขาย ความเชื่อดังกล่าวจนอาจมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของช่องทางการขายบุญไปด้วยการจัดงานบุญตามเทศกาลต่าง ๆ งานเทศกาลประจำปีนมัสการปิดทอง พิธีไหว้ครู โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดหารายได้เข้าวัดและนำไปใช้ในกิจการทั้งในเชิงสาธารณและเชิงปัจเจกบุคคล ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้จัดอยู่บนพื้นฐานเรื่องบุญในพุทธศาสนา เพราะวัดถือเป็นแหล่งสร้างบุญ และเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนซื้อขายบุญ (ถณกุล ภาควรรณคดี, 2555) ปราภฏการณังดังกล่าวได้ก่อให้เกิดคำถามต่อสังคม โดยมองว่าการทำบุญเป็นเรื่องของความศรัทธาหรือเป็นเรื่องของพาณิชย์กันแน่ สิ่งเหล่านี้ได้ทำให้วัดเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับใช้ประกอบพิธีทางศาสนา กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยว แหล่งดึงดูดเงินจำนวนมากจากความศรัทธาของคนชอบทำบุญ จนเกิดเป็นวิถีแห่งพุทธพาณิชย์ตามมา ซึ่งจะเห็นว่าปัจจุบันสำนักของปัจเจกบุคคลที่มีต่อศาสนาได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากบทบาทของศาสนาที่ส่งผลต่อพฤติกรรมของคนในสังคมที่ต่างไปจากเดิม โดยอิงกับกระแสของความทันสมัยภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์

การนำหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนามาแปรเปลี่ยนเป็นต้นทุนทางธุรกิจ เพื่อดำเนินการแสวงหาช่องทางการทำรายได้อย่างเป็นระบบ การกระทำความดีไม่ใช่สิ่งที่วัดและพระสงฆ์จะกระทำได้ เนื่องจากขัดกับพระธรรมวินัยและหลักคำสอน ซึ่งพระสงฆ์บางรูปหรือบุคลากรในวัดบางคนก็ไม่เห็นด้วย ยอมรับว่าไม่ใช่สิ่งที่ถูกต้องแต่ด้วยข้อจำกัดในบทบาทหน้าที่ทางการปกครองจึงไม่สามารถที่จะดำเนินการได้ เพราะไม่มีอำนาจในการสั่งการหรือวางแผนนโยบาย และอีกประการหนึ่งกระบวนการพุทธพาณิชย์ไม่ได้เกิดจากพระสงฆ์ฝ่ายเดียว แต่มีฆราวาสเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่น กลุ่มหมอดู กลุ่มผู้ประกอบการตู้หยอดเหรียญทำบุญอัตโนมัติ และรวมไปถึงฆราวาสภายในวัด เช่น กรรมการวัด ซึ่งกิจกรรมหลายอย่างเป็นผลงานและความคิดของฆราวาส ซึ่งยอมรับว่าผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นฆราวาสทั้งสองกลุ่มต่างก็มีส่วนได้ส่วนเสียด้วย เช่น เป็นการอาศัยตำแหน่งหน้าที่เพื่อหาผลประโยชน์กับวัดในทางหนึ่ง และอีกนัยหนึ่งพุทธพาณิชย์ คือการทำบุญที่ต้องมีการกำหนดราคา ไม่ใช่การทำบุญ

ตามแต่ศรัทธาของญาติโยม แต่การทำบุญนี้กลับมีเงื่อนไขสิ่งตอบแทน เช่น ทำบุญ 100 บาทจะได้บูชาพระ 1 องค์ เป็นต้น (พระครูสังฆรักษ์ศุภณัฐ ฐิริวฑฒโน และศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์, 2559)

พุทธศาสนาไม่ได้มีเพียงหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าพระพุทธรูปเท่านั้น แต่ยังมีเรื่องของพิธีกรรมและความเชื่ออื่นที่เข้ามาผสมกลมกลืนกับพระพุทธศาสนา ตลอดจนความเชื่อพื้นฐานของคนไทยที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ เช่น ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิ่งลี้ลับ และความเข้าใจในศาสนาที่คลาดเคลื่อนไปจากความจริงตามหลักพุทธธรรม ทำให้การพิจารณาความหมายของพุทธพาณิชย์จึงจำเป็นที่จะต้องนำไปปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ เข้ามาร่วมพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ภายใต้พื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเพราะหากพิจารณาอย่างสุดโต่ง

สถาบันพระพุทธรูปศาสนามีบทบาทอย่างมากในการให้การศึกษาพุทธธรรม พระสงฆ์ทำหน้าที่ตัวแทนของสถาบันพระพุทธรูปศาสนา และถือเป็นบทบาทที่พระสงฆ์พึงมีต่อตนเองในแง่ที่มีหน้าที่ที่จะต้องศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัยให้ถูกต้องเพื่อความบริสุทธิ์ของตนเองและสถาบันสงฆ์ อันนำไปสู่การปฏิบัติหน้าที่เพื่ออนุเคราะห์เกื้อกูลประโยชน์สุขแก่ชาวโลกด้วยพระธรรมวินัยที่ปฏิบัติมาโดยดีแล้ว

การดำเนินกิจกรรมเพื่อสงเคราะห์สังคมก็เป็นบทบาทอีกด้านหนึ่งที่สังคมคาดหวังตามความจำเป็นของแต่ละชุมชนทำให้วัดที่ดำเนินกิจกรรมในด้านดังกล่าวมีภาระค่าใช้จ่ายที่สูงมากขึ้น ในแง่นี้แม้ว่าวัดจะเป็นองค์กรไม่แสวงหากำไรจึงไม่มีความจำเป็นมากนักที่จะมุ่งเน้นหารายได้เป็นหลัก แต่การแสวงหารายได้ในด้านการงานสังคมสงเคราะห์นำมาซึ่งความจำเป็นที่จะต้องหารายได้ เพื่อมาบริหารจัดการภาระค่าใช้จ่ายที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ในการช่วยเหลือสงเคราะห์สังคมแนวทางในการจัดหารายได้นอกจากการ จัดหาประโยชน์จากทรัพย์สินและที่ดินของวัด เช่น การทำพระพิมพ์ พระเครื่อง พระบูชา และวัตถุมงคลรูปแบบต่าง ๆ ออกมาจำหน่ายให้บูชา การรับบริจาคโรงศพ ไล่ชีวิตโคกระบือ การถวายสังฆทานเวียน การซื้อกระเบื้อง อุโบสถ ทำบุญน้ำมันต์ ทำบุญหยอดเงินบริจาคตู้ใช้จ่าย ต่าง ๆ ตู้เสี่ยงทายพยากรณ์ และการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การสวดภาณยักษ์ ทำบุญสะเดาะเคราะห์ ต่อดวงชะตา การทำพิธีตัดกรรม เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้กลับถูกตั้งคำถามมองในแง่ลบถึงเป้าหมายของการระดมหารายได้โดยไม่หยุดหย่อน โดยถือว่ากิจกรรมเหล่านั้นเป็น “พุทธพาณิชย์” (Buddhist commercialization)

ในปัจจุบันมีพุทธพาณิชย์ในหลายรูปแบบและวิธีการ เป็นกิจกรรมที่ดำเนินไปในลักษณะที่เป็นการดำเนินการทางธุรกิจเพราะมีเป้าหมายเฉพาะคือ การสร้างรายได้ และแสวงหากำไร ทั้งนี้เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าว จึงมีการดำเนินกิจกรรมสนับสนุนส่งเสริมพุทธพาณิชย์รูปแบบต่าง ๆ ด้วยวิธีการทางธุรกิจที่หลากหลายตามกลไกของตลาดในระบบทุนนิยม เช่น การเชิญชวน การขายตรง ป้ายโฆษณา ใบปลิว แผ่นพับ ฝากขายที่ธนาคาร ที่ทำการ

ไปรษณีย์ ร้านสะดวกซื้อ รวมถึงเว็บไซต์และสื่อสังคมออนไลน์ ซึ่งจะทำให้มีการเผยแพร่กิจกรรมดังกล่าวออกไปได้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยมีเป้าหมายหลักเพื่อระดมเงิน

รูปแบบและวิธีการทางธุรกิจของพุทธพาณิชย์

คำว่า “พุทธพาณิชย์” ตามความหมายตามรูปศัพท์อย่างกว้างว่าเป็นกิจกรรมที่มีการดำเนินการด้วยการใช้เงินตราในการได้มาซึ่งสินค้าและบริการที่จัดดำเนินการโดยผูกโยงเข้ากับความสำเร็จความศรัทธาที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยทางวัดหรือสถาบันทางพระพุทธศาสนาเป็นผู้ดำเนินการเป็นสำคัญ โดยสามารถจัดรูปแบบได้ 10 รูปแบบ (วีรยุทธ เกิดในมงคล, 2560) ดังนี้

1. รูปแบบการบูรณารูปเคารพและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในปัจจุบันพุทธศาสนิกชนจำนวนมากนิยมเดินทางไปที่วัดต่าง ๆ โดยเฉพาะวัดที่มีชื่อเสียงว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้เคารพบูชา เพื่อกราบไหว้ขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รูปเคารพต่าง ๆ และพระพุทธรูปสำคัญของทางวัด ลักษณะการเชิญชวนบูชาที่เป็นที่นิยมอย่างหนึ่งการบูชาต้นตะเคียน หรือรูปเคารพบางรูป เช่น ไอ้ไข่ การขอเลขห่วย เหล่านี้ล้วนเป็นช่องทางในการสร้างรายได้ให้แก่ทางวัดจากเครื่องบูชาซึ่งมีทั้งที่ทางวัดเป็นผู้ดำเนินการเอง หรือในบางกรณีอาจจะเป็นการตกลงแบ่งปันผลประโยชน์กันระหว่างผู้เช่าพื้นที่ขายเครื่องบูชาโดยวัดได้ค่าเช่าสถานที่ ทั้งนี้พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปก็จะมองว่าเป็นการช่วยอำนวยความสะดวกในการจัดชุดเครื่องบูชาในการบูชาสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ บางวัดมีเครื่องเช่นไหไว้แก่นบนมีคณะนางรำแก่นบน ในเรื่องของราคาเครื่องบูชาบางอย่างก็มีการติดป้ายเชิญชวนบริจาคเมื่อประสงค์จะใช้เครื่องบูชา เช่น ดอกไม้ ธูปเทียน เหล่านี้ “ตามกำลังศรัทธา” แต่การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์บางรูปแบบจะมีการจัดชุดเครื่องบูชาในราคาที่เฉพาะเจาะจงและอาจจะมีราคาสูงตามลักษณะเครื่องบูชา นั้น ๆ ทั้งนี้เครื่องบูชา เช่น ดอกไม้หรือเครื่องบูชาบางอย่างจะถูกนำมาหมุนเวียนกลับ มาใช้ใหม่เมื่อได้บูชาเสร็จแล้ว

2. รูปแบบกิจกรรมหรือพิธีกรรมในลักษณะที่เป็นการบริการตนเอง วัดหลายวัดมีการให้บริการกิจกรรมหรือพิธีกรรมที่เป็นไปในลักษณะที่เป็นการทำด้วยตนเองโดยไม่ต้องมีพระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธี เป็นกิจกรรมต่อเนื่องจากการการบูรณารูปเคารพ เป็นกิจกรรมสำเร็จรูปที่วัดส่วนใหญ่ดำเนินการมีรูปแบบที่เหมือนกัน คือ มีป้ายเชิญชวนทำพิธีกรรมนั้น ซึ่งเริ่มต้นด้วยการบริจาคเงินเพื่อแลกกับอุปกรณ์ในการทำพิธีกรรมนั้น ๆ บางกิจกรรมจะมีแผ่นป้าย แสดงขั้นตอนในการทำพิธี มีบทสวดให้อ่าน หรืออาจจะมีใบอธิษฐานให้อ่านท่อง พร้อมทั้งบอกชื่อตัวสิ่งที่ประสงค์ เป็นลักษณะการอธิษฐานขอ ไม่ต้องอาศัยพระสงฆ์ในการดำเนินพิธีกรรม เช่น การตักบาตรเหรียญ ปิดทองลูกนิมิต ตักบาตรข้าวสาร ตักบาตรพระอรหันต์ บูชาเทียนสิบชะตา บูชาเทียนสะเดาะเคราะห์ ทำบุญแก้ปีชง บูชาพระธาตุประจำปีเกิด การลอดโบสถ์ การเขียนใบโพธิ์เงินโพธิ์ทอง ฯลฯ การเชิญชวนเข้าร่วมกิจกรรมเหล่านี้มักอ้างอานิสงส์ว่าทำกิจกรรมหรือพิธี

กรรมนั้นแล้วจะได้อะไร ส่งผลอย่างไรแก่ผู้ประกอบการกิจกรรมนั้นทั้งนี้ราคาค่าใช้จ่ายมีทั้งที่รับบริจาค

3. รูปแบบการเชิญชวนทำบุญบริจาคด้วยตัวรับบริจาค และเครื่องเสียงทนาย การเชิญชวนทำบุญบริจาคด้วยการรับบริจาค ผ่านตัวรับบริจาคในวัดเป็นของที่พบเห็นได้ทั่วไปในวัดในปัจจุบัน แม้ว่าตัวบริจาคโดยทั่วไปจะมีไว้เพื่อรับเงินบริจาค (ซื้อ) เช่น ค่าดอกไม้ ค่าธูปเทียน แต่ก็มีตัวรับบริจาคในบางรูปแบบทำหน้าที่รับเงินบริจาคโดยไม่มีวัตถุประสงค์ของแลกเปลี่ยน แต่เป็นตัวที่รับบริจาคเงินสำหรับการทำบุญด้วยการบริจาคทาน ซึ่งในปัจจุบันจะพบเห็นตัวรับบริจาคที่เป็นไปในลักษณะนี้ที่มีความหลากหลายมากขึ้น ตัวรับบริจาคเหล่านี้จะมีข้อความอธิบายวัตถุประสงค์อย่างสั้น ๆ เพื่อชี้แจงว่าทางวัดจะนำเงินที่ได้จากการบริจาคไปใช้ในกิจการใด เช่น ค่าน้ำ ค่าไฟ หลอด ไฟฟ้า ชำระหนี้สงฆ์ การบริจาคเหล่านี้ผู้บริจาคถูกชักชวนว่าเป็นการทำบุญ อธิบายว่าบุญที่ได้ทำไปนั้นจะมีอานิสงส์ ตอบแทนผู้รับบริจาคเช่นไรทั้งนี้ตัวรับบริจาคมักตั้งอยู่เคียงข้าง วัตถุประสงค์ของที่เชิญชวนบริจาค เช่น วัสดุก่อสร้าง ข้าวสาร หรือโรงศพ หรือบางวัดก็จะมีหุ่นพระเกจิอาจารย์ที่สามารถสวดมนตร์ได้เมื่อหยอดเงินบูชาลงในตู้รับสิ่งหนึ่งที่มีมักจะพบเห็นได้เช่นเดียวกันกับตัวรับบริจาคก็คือ ตู้เสี่ยงทายเซียมซีแบบหยอดเหรียญ การเสี่ยงทายเป็นกิจกรรมที่ผู้มาที่วัดนิยมใช้บริการ รูปแบบที่คุ้นเคยก็คือ การเสี่ยงเซียมซีที่พัฒนาเป็นตู้กดเสี่ยง เซียมซีแบบหยอดเหรียญ ฯลฯ เป็นช่องทางหนึ่งในการสร้างรายได้ให้ทางวัดจากเงินที่ใช้ในกิจกรรมเสี่ยงทายเหล่านี้

4. รูปแบบการให้บูชาพระเครื่องพระบูชา เครื่องรางของขลัง วัตถุมงคล การให้บูชาบูชาพระเครื่อง พระบูชา เครื่องรางของ ขลังเป็นรูปแบบที่มีมาอย่างยาวนาน ดูเหมือนว่าจะเป็นรูปแบบที่เป็นที่มาที่ทำให้เกิดการตั้งคำถามในเรื่องของพุทธพาณิชย์ที่อาศัยความเชื่อถือในความศักดิ์สิทธิ์ อภินิหาร อิทธิปาฏิหาริย์ความนิยมในพระเครื่อง พระบูชา เครื่องรางของขลังตลอดจนวัตถุมงคลเกิดขึ้นมาด้วยปัจจัยหลายอย่างทั้งด้วยคติความเชื่อทางศาสนา คุณค่า ทางศิลปะรวมถึงวิธีการอันเนื่องมาจากวิธีการทางการตลาด แม้ว่าการสร้างวัตถุมงคลในเบื้องต้นจะต้องการสร้างขึ้นมามาเพื่อไว้เป็นเครื่องเตือนให้ระลึกถึงพระธรรมสอนของพระพุทธเจ้าเป็นพุทธา นุสสติที่ต่อมาได้พัฒนาถึงขั้นที่ว่าสะสมไว้เพื่อการสร้างผลกำไรทางธุรกิจด้วยการนำไปให้คนบูชา

5. รูปแบบการให้บริการในเรื่องการทำพิธีกรรม บทบาทอย่างหนึ่งที่ดูเหมือนเป็นหน้าที่หรืองานอย่างหนึ่งที่จะต้องให้พระสงฆ์เป็นผู้กระทำมองว่า ให้ความสำคัญแก่พระสงฆ์ในฐานะผู้ประกอบการพิธีกรรมทางศาสนา เป็นการประกอบพิธีกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการทางศาสนาของคนในสังคมเพื่อความเป็นศิริมงคล โดยความเชื่อความศรัทธาตามหลักศาสนา เช่น การอุปสมบท การขึ้นบ้านใหม่ การฉาบปกิจ หรือเป็นการประกอบ พิธีกรรมเพื่อเป้าหมายเฉพาะบางอย่าง วัดหลายวัดมีการให้บริการเชิญชวนให้ประชาชนเข้าร่วมพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งใน

วันสำคัญทางศาสนา เทศกาลตามประเพณีเนื่องในวาระโอกาสสำคัญ ๆ หรือตามวันสำคัญตามปฏิทินโหราศาสตร์ และบางพิธีที่มีผู้เข้าร่วมมากก็จะจัดขึ้นเป็นการเฉพาะ รูปแบบพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเฉพาะ เช่น สวดยันต์เกราะเพชร พิธีสะเดาะเคราะห์ พิธีแก้ปิ้ง รับส่งพระเสาร์ พิธีเสริมดวง แคกรรม ปิดรังควาญ พิธีห่มผ้าพระประธาน พิธีสวดภาณยักษ์ พิธีสวดนพเคราะห์ พิธีอาบน้ำวุ้น พิธีอาบน้ำมนตร์ การถวายสังฆทาน พิธีไหว้ครู ครอบครู ครอบเศียรเกล้า พิธีสะเดาะเคราะห์นอนโลง พิธีบังสุกุลเป็น ทำบุญต่ออายุ สืบชะตา สักยันต์ การทำบุญถวายสังฆทาน ตลอดจนรับพยากรณ์ดวงชะตา การดูดวง และโหราศาสตร์ ฯลฯ

6. รูปแบบการจัดงานเทศกาลวันสำคัญตามประเพณี และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาการหารายได้ของวัดอีกรูปแบบหนึ่งที่วัดต่าง ๆ นิยมจัดขึ้นในแต่ละปีคือ การจัดงานตามเทศกาล วันสำคัญตามประเพณี และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาวัดแต่ละวัดมักจะมีการจัดงานประจำปีตามโอกาสต่าง ๆ เช่น งาน เทศกาลปิดทองนมัสการ “หลวงพ่อ” ซึ่งเป็นพระพุทธรูป รูปเคารพพระเกจิของวัด งานปิดทองลูกนิมิต งานยกช่อฟ้าพระอุโบสถ ศาลา งานนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ งานเทศน์มหาชาติ งานลอยกระทง ฯลฯ โดยในโอกาสดังกล่าวนี้อาจมีการเชิญชวนพุทธศาสนิกชนให้ร่วมเป็นเจ้าภาพกิจกรรมต่าง ๆ เช่น เป็นเจ้าภาพตัดหวายลูกนิมิต เป็นเจ้าภาพกัณฑ์เทศน์ เป็นเจ้าภาพผ้าไตร ขึ้นกับลักษณะของงานนั้น ๆ นอกเหนือไปจากการให้เช่าพื้นที่ค้าขาย

7. รูปแบบการเชิญชวนร่วมทำบุญสร้างวัดอุ้มงคล สร้างรูปบูชา และพระพุทธรูป ความนิยมในการสร้างพระพุทธรูปมาจากศรัทธาในพระพุทธศาสนา ถือเป็นคติที่มีมาช้านานใน ขณะที่วัดอุ้มงคลเป็นของที่เพิ่งมีแนวคิดในความหมายใหม่ แต่เดิมรูปแบบการสร้างพระพิมพ์เพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการสืบทอดพระพุทธศาสนา เพื่ออุทิศส่วนกุศล เพื่อสร้างบุญบารมีแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองทางศาสนา แม้ว่าคติดังกล่าวยังคงสืบทอดมาแต่เหตุผลในปัจจุบันกลับกลายเป็นช่องทางแสวงหาผลประโยชน์ของกลุ่มบุคคล โดยเฉพาะในเรื่องพุทธพาณิชย์ เนื้อหาที่มีการดำเนินการในปัจจุบันก็คือ เป็นช่องทางในการระดมศรัทธาเพื่อรับบริจาคทุนทรัพย์เชิญชวนร่วมเป็นเจ้าภาพ เนื่องด้วยเพราะเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้เงินมาก โดยเฉพาะในปัจจุบันหลายวัดนิยมสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ข้ออ้างที่มักนำมาใช้คือ เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน เพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนา

8. รูปแบบการเชิญชวนทำบุญก่อสร้างสาธารณสมบัติ การสร้างบุญกุศลสังฆกรรม เสนาสนะ พุทธศาสนิกชนมีความเชื่ออย่างหนึ่งว่า หากต้องการให้ได้บุญมากก็ต้องสร้างวัดวาอาราม การสร้าง โบสถ์วิหารถือว่าเป็นสิ่งก่อสร้างให้ค้ำวัดจะทำให้ท่านมีบุญ ผลบุญกุศลแรงในสมัยก่อนการสร้างวัดจะเป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์เป็นผู้ดำเนินการเมื่อสร้างเสร็จแล้วจึงไปนิมนต์พระมาอยู่ดูแล ในสมัยปัจจุบันดูเหมือนจะเป็นหน้าที่ของพระเองเป็นผู้ดำเนินการเอง เมื่อจะมีการสร้างวัดก็จะเป็นการพัฒนาจากการเป็นที่พักสงฆ์ หรือวัดร้าง มีพระสงฆ์เชิญชวนทำบุญ

ทอดผ้าป่า ทอดกฐิน รับประทานปัจจัยการสร้างบูรณปฏิสังขรณ์เสนาสนะต่าง ๆ เช่น สร้างกุฏิ อุโบสถ ศาลาปฏิบัติธรรม หอสมุดมนต์ หอระฆัง ฯลฯ ภายในวัด รวมถึงการเชิญชวนทำบุญ ก่อสร้างสาธารณสมบัติให้ชุมชน เช่น สร้างห้องเรียน สร้างโรงเรียน โรงพยาบาล สร้างถนน สะพาน โดยการเชิญชวนทำบุญซื้อ อัฐ หิน ปูน ทราย แผ่นสังกะสี การตอบแทนที่ทางวัดให้กับ ผู้ร่วมบริจาคอย่างเป็นรูปธรรม นอกเหนือไปจากการให้วัตถุมงคล ปัจจุบันบางวัดก็แจก ลอตเตอรี่ให้ผู้ร่วมทำบุญ ออกใบอนุโมทนาบัตรที่สามารถนำไปลดหย่อนภาษีได้ และเจ้าภาพผู้ ร่วมบริจาคด้วยจำนวนยอดเงินตามที่ทางวัดระบุจะได้รับการจารึกชื่อบนสิ่งปลูกสร้างนั้นไว้เป็น อนุสรณ์

9. รูปแบบการทำบุญไล่ชีวิตโคกระบือ และการทำบุญซื้ออาหารให้สัตว์ต่าง ๆ การ ทำบุญไล่ชีวิตโคกระบือเป็นรูปแบบการทำบุญ อย่างหนึ่งที่จะเป็นพัฒนาการที่ต่อเนื่องมาจาก การที่ผู้มาทำบุญนิยมทำ คือ การปล่อยนกปล่อยปลา ด้วยความเชื่อที่เชื่อว่าเป็นการให้ชีวิตเป็น การสร้างกุศลที่สำคัญอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยการให้ชีวิตสัตว์ใหญ่ยิ่งได้กุศลมาก รวมไปถึงความเชื่อที่ว่า การปล่อยสัตว์บางชนิดจะช่วยให้ได้อานิสงส์บางอย่างสอดคล้องกับชื่อของ สัตว์ชนิดนั้น ๆ

10. รูปแบบการเป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กิจกรรมที่พุทธศาสนิกในสมัยก่อน นิยมทำคือ การเดินทางไปจาริกแสวงบุญประกอบศาสนกิจตามสถานที่สำคัญทางศาสนา ใน ปัจจุบันวัดได้กลายเป็นจุดสนใจของนักท่องเที่ยวตามความนิยมของชาวต่างชาติในการเดินทาง มาเยี่ยมชมความงามของศาสนาสถาน เช่น วัดพระแก้ว วัดโพธิ์วัดสุทัศน์ วัดเหล่านี้เป็นวัดที่มี นักท่องเที่ยวนิยมเดินทางไปเที่ยวชมความงามจำนวนมาก ทำให้วัดสามารถเก็บค่าเข้าชมจาก นักท่องเที่ยวได้ จำนวนนักท่องเที่ยวที่เพิ่มมากขึ้นก็หมายถึง ยอดรับเงินบริจาคจากกิจกรรม ต่าง ๆ วัดหลายวัดเริ่มมีการเก็บค่าเข้าชมจากนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ แม้จะยังไม่มี การเก็บจากนักท่องเที่ยวชาวไทย แต่นโยบายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Culture for sale) ที่เด่นชัด ในปัจจุบันเห็นได้จาก “ทัวร์ 9 วัด” (สรานุมิตร ประชาญสิทธิ์, 2547) กระแสความนิยมในเรื่อง การทำบุญไหว้พระ 9 วัดที่ดึงดูดให้คนเดินทางไปวัดต่าง ๆ เพื่อกราบไหว้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ให้ได้ 9 วัดใน 1 วัน ด้วยความเชื่อว่าถ้าสามารถทำบุญได้ 9 วัดใน 1 วันจะได้านิสงส์มากได้ เปลี่ยนแปลง วิธีคิดในการแสวงหารายได้จากการสร้างจุดเด่นต่าง ๆ ให้แก่ทางวัดเพื่อดึงดูด นักท่องเที่ยวให้เดินทางมาที่วัด เช่น การสร้างวัดให้ดูโอ่อ่า สวยงามดูปราสาทราชวังหลายวัด นิยมสร้างที่มีความสำคัญทางศาสนาจำลอง รูปประติมากรรม ภาพเหตุการณ์ตามพุทธประวัติ เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวให้มาเยี่ยมชม เช่น สังเวชนียสถาน 4 ตำบล สัตตมหาสถาน จำลองพระ ราชอุณิแชนจาลองรวมไปถึงพิพิธภัณฑ์ต่าง ๆ หรือสร้างรูปพระพุทธรูป พระเกจิ รูปสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่มีขนาดใหญ่ดึงดูดให้นักท่องเที่ยวมาสักการบูชาบางวัดจัดสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เช่น ลิฟต์ บันไดเลื่อน รถรางไฟฟ้า ห้องอาบน้ำติดแอร์ มีตลาดให้จับจ่าย

ใช้สอยเลือกซื้อหาอาหารสิ่งของเครื่องใช้ของฝากตอบสนองความต้องการให้กับนักท่องเที่ยว เป็นสำคัญ การเป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมนี้มีเป้าหมายหลักอยู่ที่การเป็นหนทางในการ ดึงดูดคนให้มาที่วัด ซึ่งไม่ใช่เพียงแค่ว่าเพื่อการชักชวนคนให้มาเที่ยวที่วัดเพื่อเที่ยวชมความงาม เท่านั้น นโยบายดึงดูดคนมาที่วัดจะทำให้วัดเป็นตลาดเป็นสถานที่ สำหรับการซื้อขายแลกเปลี่ยน สินค้าและบริการที่จะทำให้ทางวัดมีรายได้จากการให้เข้าพื้นที่ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนมี รายได้จากสินค้าและบริการตามเชื่อความศรัทธาต่าง ๆ ที่วัดได้จัดเตรียมไว้นั่นเอง

แม้พุทธพาณิชย์จะมีวิธีการในการสร้างคุณค่า และความต้องการให้กับรูปแบบสินค้า และบริการของพุทธพาณิชย์ที่มีประสิทธิภาพนำมาซึ่งรายได้อย่างมากมาย แต่ถ้าพุทธพาณิชย์ หมายถึงการค้าที่นำเอาความเชื่อความศรัทธาทางพุทธศาสนา มาแปรเป็นสินค้าบนฐานของการ มุ่งเน้นไปที่บุญและอิทธิปาฏิหาริย์ก็ย่อมที่จะสร้างผลกระทบที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงการ เข้าใจทุกซ์และแนวทางในการดับทุกข์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ใน ปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์สูงสุด บรรลุซึ่งเป้าหมายสูงสุดของพุทธธรรม ถ้า สถาบันทางพระพุทธศาสนาไม่ทำให้พุทธศาสนิกชนได้เห็นหรือได้เข้าใจความหมายพุทธธรรมว่า เป็นอนุสาสนีปาฏิหาริย์ก็จะล้มเหลวในการนำเสนอทางเลือกให้แก่พุทธศาสนิกชนที่จะทำให้ เป็นอิสระจากทุนนิยม วัตถุนิยม บริโภคนิยม ซึ่งเป็นเหตุอันนำมาซึ่งความยุ่งยากเดือดร้อน หรือ ความทุกข์อันปรุงแต่งด้วยกิเลสตัณหาตัวเอง

สรุป

ในอดีตศาสนาได้มีบทบาททั้งทางด้านวัตถุ สังคม และจิตวิญญาณโดยไม่แยกจากกัน การแยกบทบาททางด้านจิตวิญญาณให้แก่ศาสนาและบทบาทวัตถุและสังคมให้แก่สถาบันทาง โลกเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นในยุคหลัง การแพร่ขยายของบริโภคนิยมในสังคมไทยปัจจุบันเป็นสื่ง บ่งชี้ถึงความล้มเหลวของพุทธศาสนาในการตอบสนองความต้องการทางจิตใจของผู้คน การ คล้อยตามบริโภคนิยมอย่างที่ว่าวัดจำนวนไม่น้อยกำลังทำอยู่ไม่ใช่ทางออกสำหรับพุทธศาสนา จะต้องเริ่มต้นจากการปฏิรูปสถาบันสงฆ์ทางด้านการปกครองและการศึกษาเพื่อสนับสนุนให้ พระสงฆ์เป็นผู้นำในทางจริยธรรมและสามารถชี้แนะผู้คนให้เข้าถึงความสงบสุขภายในท่ามกลาง ความไม่แน่นอนของกระแสโลกาภิวัตน์ อย่างในกรณีการเข้าบูชาวัตถุมงคลต่าง ๆ ที่ใช้สำหรับ ยึดเหนี่ยวจิตใจ จะเป็นการที่เราเข้าไปลุ่มหลงมกยกับสินค้าทางวัฒนธรรมหรือที่เรียกว่า “Culture Commodity Fetishism” โดยเป็นการสร้างมายาภาพของวัตถุ (Reification) ให้ สะท้อนถึงบทบาททางด้านจิตวิญญาณของศาสนา ถึงแม้ว่าบทบาททางด้านจิตวิญญาณจะเป็น สิ่งสำคัญในยุคโลกาภิวัตน์ แต่ก็ต้องไม่ละเลยความต้องการทางด้านวัตถุและสังคมของมนุษย์ บทบาททางจิตวิญญาณต้องไม่แยกจากบทบาททางด้านวัตถุและสังคม เพราะความผาสุก ทางด้านจิตวิญญาณนั้นสำคัญกับความผาสุกทางวัตถุและสังคม

ปัจจัยที่มีผลนำไปสู่พุทธพาณิชย์คือ ด้านสังคมและด้านเศรษฐกิจ โดยในด้านสังคม ศาสนาเกิดความเสื่อมจากการตีความที่ต่างกันในแต่ละยุคสมัย ส่งผลถึงพฤติกรรมที่เปลี่ยนไปของนักบวช จนทำให้คนหมดความศรัทธาประกอบกับได้มีการเกิดขึ้นของศาสนาใหม่ ส่วนในด้านเศรษฐกิจการเกิดขึ้นของแนวคิดเสรีนิยมใหม่ผ่านช่องทางจากกระแสโลกาภิวัตน์ ได้นำแนวคิดภายใต้ระบบทุนนิยมมาเผยแพร่ในสังคมโลก หลักคิดการผลิตเพื่อแสวงหากำไรและผลประโยชน์ใช้เงินเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนสินค้า แม้แต่ความคิดความเชื่อในศาสนาที่ถูกแลกเปลี่ยนความศรัทธาผ่านเงินตรา ทำให้สังคมตกอยู่ในสภาวะที่ถูกครอบงำด้วยลัทธิบริโภคนิยม ศาสนาเกิดการปรับตัวให้เข้ากับปรากฏการณ์ จึงเป็นเหตุที่นำไปสู่ธุรกิจทางศาสนาหรือเรียกว่า “พุทธพาณิชย์”

โลกาภิวัตน์ได้ลดทอนความสำคัญของศาสนาลง ซึ่งแนวคิดเสรีนิยมใหม่นำมาซึ่งระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก่อให้เกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยมคนหันมาบริโภคทางวัฒนธรรมมากขึ้น แนวคิดความเป็นเสรีทำให้ทุกอย่างสามารถขายได้ เป็นการเปิดกว้างทางความคิด มีสิทธิที่จะผลิตสินค้าทุกอย่างได้เพื่อสนองความต้องการของตลาด เกิดกระบวนการทำให้ศาสนากลายเป็นสินค้า โดยมนุษย์มีสิทธิเลือกตามความปรารถนาที่หลากหลาย การเกิดขึ้นของความเชื่อและความศรัทธาในแบบนิยายใหม่ จึงเสมือนเป็นอีกสินค้าที่สามารถตอบสนองความต้องการของชาวพุทธได้และแนวคิดเสรีนิยมใหม่จะชี้ให้เห็นว่าไม่มีศาสนาใดครองความเป็นหนึ่งได้ เนื่องด้วยฐานคิดปัจเจกชนนิยมที่มีสิทธิเสรีภาพในการเลือกตามความประสงค์

พุทธพาณิชย์ในแง่หนึ่งเราอาจจะต้องยอมรับความจำเป็นของทางวัดและคณะสงฆ์ในการที่จะต้องหารายได้เพื่อนำมาใช้ในการดูแลวัดและซ่อมแซมวัดรวมถึงการทำตามบทบาทหน้าที่ของความเป็นสถาบันทางพระพุทธศาสนา ถ้าข้ออ้างความจำเป็นที่นำมาสู่การดำเนินกิจกรรมพุทธพาณิชย์ มีเหตุผลเกิดขึ้นตามความจำเป็นในการที่สถาบันจักต้องดำเนินการเพื่อแสวงหาทุนในการดำเนินกิจกรรมในการดำรงไว้ซึ่งศักยภาพในการเผยแผ่พุทธธรรม และการบำบัดความทุกข์ทางจิตวิญญาณ

เอกสารอ้างอิง

- ชายน้า ภาววิมล. (2537). พุทธพาณิชย์: ผลกระทบจากการใช้สื่อสารมวลชนในการโฆษณาประชาสัมพันธ์เพื่อจำหน่ายพระเครื่องที่มีต่อทัศนคติ และความเชื่อของพุทธศาสนิกชนในเรื่องสัญลักษณ์ของศาสนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์. (2555). ประวัติศาสตร์ผ่านพระเครื่อง: คติความเชื่อและพุทธพาณิชย์. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- บุศรา สว่างศรี. (2549). พุทธพาณิชย์: พระเครื่อง. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสื่อสารมวลชน. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา. (2552). มนุษย์กับศาสนา. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระครูสังฆรักษ์ศุภณัฐ ภูริวิฑฒโน และศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์. (2559). มอดศาสนา ภัยคุกคามที่ พระสงฆ์อาเซียนต้องระวัง. วารสารพุทธอาเซียนศึกษา, 1(2), 7-8.
- พระราชมารมณี (ประยูรย์ ปยุตโต). (2538). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภณกุล ภาณุวรวิฑฒิตี. (2555). พุทธพาณิชย์และไสยพาณิชย์ในพุทธศาสนาเชิงปฏิบัติของไทย: กรณีศึกษาวัดในจังหวัดนครปฐม. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพัฒนา มนุษย์และสังคม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2525). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์.
- วัชรระ งามจิตรเจริญ. (2552). แนวคิดในการใช้พุทธธรรมเพื่อดำเนินการทางเศรษฐกิจในสังคม ทฤษฎี: กรณีศึกษา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิริยยุทธ เกิดในมงคล. (2560). รูปแบบและวิธีการทางธุรกิจกับพุทธพาณิชย์ในสถาบัน พระพุทธศาสนา. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 24(1), 62-67.
- ศรีศักร วัลลิโภคม. (2527). การถือผีในเมืองไทย. วารสารศิลปวัฒนธรรม, 5(4), 6-17.
- ศรีศักร วัลลิโภคม. (2527). พระเครื่องในเมืองสยาม. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- สงคราม สุเทพากุล. (2556). พุทธพาณิชย์. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาทัศน ศิลปศึกษา. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สรณภูมิตร ประชาญสิทธิ. (2547). โลกศักดิ์สิทธิ์ (The sacred) และโลกสามัญ (The profane) นัยความหมายของทฤษฎีวัฒนธรรมการทอ่งที่เกี่ยวข้องระบบเศรษฐกิจและการจัดการ. ใน ดิ เรก ปัทมสิริวัฒน์ และพัชรินทร์ สิริสุนทร (บรรณาธิการ). ทฤษฎีสังคม และทฤษฎีวัฒนธรรม ในระบบเศรษฐกิจและการจัดการยุคใหม่ (หน้า 87 - 134). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พี.เอ.ลีฟวิ่ง จำกัด.